

Τα «Γλωσσικά παιχνίδια» στον ύστερο Wittgenstein

Ευθυμία Σακαρέλλου
sakarellouefi10@gmail.com

Φιλολόγος, Διευθύντρια Σχολικής Μονάδας

Περίληψη. Ο βασικότερος σκοπός αυτού του άρθρου είναι να παρουσιαστούν τα γλωσσικά παιχνίδια στην ύστερη σκέψη του φιλοσόφου Ludwig Wittgenstein, να εξετασθεί η έννοια του «γλωσσικού παιχνιδιού», αλλά και να γίνει αντιληπτό από πού δημιουργείται η ανάγκη για τη μελέτη τους. Κατά τον Wittgenstein κάθε έκφραση ανήκει σε κάποιο γλωσσικό πλαίσιο, το οποίο είναι αυτό που δίνει στην κάθε έκφραση το συγκεκριμένο νόημά της. Το πλαίσιο αυτό το ονομάζει «γλωσσικό παιχνίδι». Οι ίδιες λέξεις που χρησιμοποιούνται στα γλωσσικά παιχνίδια μπορούν να χρησιμοποιούνται και σε άλλα γλωσσικά πλαίσια με διαφορετικό τρόπο. Τότε όμως έχουν διαφορετική σημασία. Αυτή η άποψη οδηγεί στο συμπέρασμα πως, η αλήθεια μιας πρότασης καθορίζεται από το νόημα που παίρνει η κάθε «λέξη» από τους κανόνες που χτίστηκαν μέσα στο πλαίσιο όπου αυτή υπάρχει. Γι' αυτό συμβαίνει η ίδια λέξη που χρησιμοποιείται σε δύο διαφορετικά γλωσσικά πεδία, σε δύο γλωσσικά παιχνίδια όπου ισχύουν διαφορετικοί κανόνες, να έχει διαφορετικό νόημα.

Λέξεις κλειδιά: γλώσσα, γλωσσικά παιχνίδια, νόημα, λέξη, σημασία

Σημασιολογία – τα προβλήματά της

Σημασιολογία της ανθρώπινης γλώσσας ορίζεται η επιστημονική μελέτη της γλωσσικής σημασίας, ο τρόπος με τον οποίο μεταβιβάζουμε νοήματα με τη χρήση της γλώσσας. Η σημασία μιας πρότασης συντίθεται από τις σημασίες των λέξεων που την αποτελούν (αρχή της συνθετικότητας: compositionality), οι οποίες δίνονται από ορισμούς όπως αυτούς που βρίσκει κανείς στα λεξικά. Αυτή η αντιμετώπιση παρουσιάζει τρία βασικά προβλήματα (Saeed, 1997):

1. Αν προσπαθήσουμε να ορίσουμε τη σημασία των λέξεων μιας γλώσσας με τη βοήθεια ορισμών που δίνονται στην ίδια γλώσσα, τότε, για να καθορίσουμε τη σημασία μιας λέξης, θα πρέπει να καθορίσουμε τη σημασία του ορισμού της. Για να γίνει αυτό, θα πρέπει για κάθε λέξη του ορισμού να ανατρέξουμε και πάλι στο «λεξικό» μας για να καθορίσουμε τη σημασία της κ.ο.κ. Δεδομένου όμως ότι όλες οι λέξεις ορίζονται με τη βοήθεια του «λεξικού», αργά ή γρήγορα θα οδηγηθούμε σε φαύλους κύκλους.
2. Το δεύτερο πρόβλημα έγκειται στη διασφάλιση ακριβών ορισμών. Το νόημα των λέξεων βρίσκεται στο μυαλό των ανθρώπων που μιλούν τη γλώσσα –είναι ένα είδος γνώσης. Η γνώση αυτή μάλιστα –η γλωσσική γνώση– είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γενική γνώση μας για τον κόσμο.
3. Μια άλλη μεγάλη αδυναμία της θεωρίας μας είναι ότι δεν λαμβάνει υπόψη της τις ιδιαιτερότητες της περίπτωσης στην οποία χρησιμοποιείται μια λέξη ή πρόταση.

Έχουν γίνει διάφορες προσπάθειες να αντιμετωπιστούν αυτά τα προβλήματα. Για το πρώτο πρόβλημα έχει προταθεί η χρήση μιας μεταγλώσσας για την περιγραφή των λέξεων. Για το δεύτερο έχει προταθεί ο διαχωρισμός της σημασίας μιας λέξης ή φράσης σε δύο συνιστώσες, μία συνιστώσα ανεξάρτητη από τα συμφραζόμενα, που να ισχύει για κάθε χρήση, και μία που να εξαρτάται από την περίσταση. Το τρίτο πρόβλημα αφορά τη μη κυριολεκτική χρήση της γλώσσας. Φαινόμενα όπως η μεταφορά, η ειρωνεία, η υπερβολή κ.ά. αφθονούν στη γλώσσα και το νόημα μιας πρότασης στην οποία παρουσιάζεται ένα από αυτά τα φαινόμενα δεν μπορεί να συντεθεί από τους ορισμούς των λέξεων που την αποτελούν (Lakoff & Johnson, 1999).

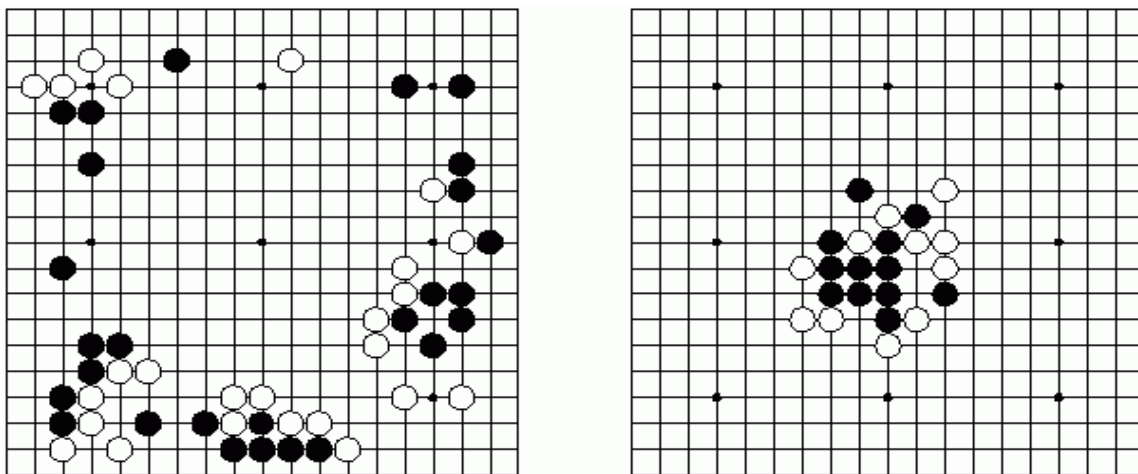
Τα γλωσσικά παιχνίδια του Wittgenstein

Μία από τις ιδέες που επηρέασαν περισσότερο τη σκέψη μας για τη σημασιολογία της γλώσσας είναι αυτή του «γλωσσικού παιχνιδιού», που ανέπτυξε ο φιλόσοφος L. Wittgenstein (1889-1951)(Βουδούρης, 1977). Στο έργο του *Φιλοσοφικές Έρευνες* αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως μια σύνθεση από γλωσσικά παιχνίδια, ενώ γλωσσικό παιχνίδι ονομάζει μια συγκεκριμένη χρήση της γλώσσας από κάποιους ανθρώπους για κάποιο σκοπό.

Οι ίδιες λέξεις που χρησιμοποιούνται σε ένα γλωσσικό παιχνίδι μπορούν να χρησιμοποιούνται και σε άλλα με διαφορετικό τρόπο, τότε όμως έχουν διαφορετική σημασία.

Το επιχείρημα αυτό ίσως αναδειχθεί με την πρόταση: «Ο Γιώργος μπήκε στη φυλακή». Η πρόταση αυτή θα έχει πολύ διαφορετική σημασία σε μια συζήτηση για τον Γιώργο, που ξέρουμε ότι τελευταία είχε κατηγορηθεί για ένα αδίκημα, από ό, τι όταν ακουστεί σε μια παρέα που παίζει monopoly.

Για τον Wittgenstein οι λέξεις είναι «πιόνια» που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε πολλά διαφορετικά παιχνίδια. Ο Sowa (1984b) επιδεικνύει αυτήν την ιδέα με την ακόλουθη μεταφορά. Στην εικόνα 1 φαίνονται δύο θέσεις από παιχνίδια.

Εικόνα 1:Θέσεις από τα παιχνίδια go και go-moku

Η πρώτη θέση είναι από το παιχνίδι go και η δεύτερη από το go-moku. Και τα δύο παιχνίδια παίζονται με τον ίδιο τρόπο: δύο παίκτες τοποθετούν εναλλάξ πετραδάκια σε ένα πλέγμα 19x19. Όμως ο σκοπός του παιχνιδιού είναι τελείως διαφορετικός: Στο πρώτο παιχνίδι πρέπει ο παίχτης να περικλείσει περιοχές με τα πετραδάκια του, στο δεύτερο να σχηματίσει πεντάδες σε

ευθεία γραμμή. Έτσι, αν και μία κίνηση εξωτερικά φαίνεται ίδια και στα δύο παιχνίδια, η «σημασία» της ωστόσο, ο ρόλος της δηλαδή στο παιχνίδι, είναι πολύ διαφορετική. Το ίδιο συμβαίνει και με τις λέξεις.

Τι είναι γλωσσικό παιχνίδι

Τι είναι όμως αυτό που ονομάζεται γλωσσικό παιχνίδι; Πώς ορίζεται από τον ίδιο τον Wittgenstein; Σύμφωνα με τον φιλόσοφο, κάθε έκφραση ανήκει σε κάποιο γλωσσικό πλαίσιο, το οποίο δίνει σε αυτή το συγκεκριμένο νόημά της. Κάθε φορά που μια λέξη ή πρόταση εκφέρεται δημόσια στην καθημερινή ζωή, το νόημά της μεταβάλλεται. Αυτό το πλαίσιο, καθώς και η διαδικασία παραγωγής νέων φράσεων ονομάζεται «γλωσσικό παιχνίδι». Τα γλωσσικά παιχνίδια μπορεί να περιλαμβάνουν προτάσεις, θεωρίες, κανόνες, νόμους, χειρονομίες, βλέμματα, μορφασμούς κ.λπ. Καταργούν λοιπόν την αυτονομία και την απομόνωση της γλώσσας και την τοποθετούν στη ζωή.

Με τον όρο «γλωσσικά παιχνίδια» δηλώνονται τα διάφορα πεδία στα οποία χωρίζεται η γλώσσα. Τέτοια γλωσσικά πεδία είναι, π.χ., η γλώσσα που μεταχειρίζονται οι χριστιανοί, η γλώσσα των επιστημόνων, η γλώσσα που χρησιμοποιούμε στην καθημερινή επικοινωνία μας ή η φιλοσοφική γλώσσα. Παρομοιάζει τις λέξεις με τα πιόνια στο σκάκι. Όπως το κάθε πιόνι, έτσι και η κάθε λέξη υπόκειται σε ορισμένους κανόνες λειτουργίας.

Για τον λόγο αυτό συμβαίνει η ίδια λέξη που χρησιμοποιείται σε δύο διαφορετικά γλωσσικά πεδία, σε δύο γλωσσικά παιχνίδια όπου ισχύουν διαφορετικοί κανόνες, να έχει διαφορετικό νόημα, – όπως π.χ. στην περίπτωση της λέξης «πατέρας», που χρησιμοποιείται στην καθημερινή επικοινωνία μας για να δηλωθεί ο άρρην γεννήτορας, ενώ στην *Αγία Γραφή* για να δηλωθεί ο Θεός. Στην πρώτη περίπτωση η λέξη «πατέρας» σημαίνει ένα συγκεκριμένο ον με ορισμένα χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν το σώμα του και τα μέρη του, ενώ στη δεύτερη περίπτωση ένα άυλο ον, το οποίο στερείται, ως τέτοιο, των οποιωνδήποτε χαρακτηριστικών που αναφέρονται στο σώμα.

Η σύγχυση των γλωσσικών παιχνιδιών –για την ακρίβεια, η σύγχυση των κανόνων που ισχύουν σε διαφορετικά παιχνίδια– είναι, η αιτία για τη δημιουργία σοβαρών φιλοσοφικών λαθών και αδιεξόδων. Ο Wittgenstein υπονόμει επί πολλά χρόνια την πρώιμη φιλοσοφία του. Το πέρασμα στη νέα φιλοσοφία του ήταν γι' αυτόν μια πορεία απελευθέρωσης από τον αρχικό, απόλυτο, άκαμπτο και μονομερή τρόπο σκέψης του.

Η κριτική του Wittgenstein εντοπίζεται σε τρία κύρια σημεία της νέας φιλοσοφίας του: την υπέρβαση του απόλυτου τρόπου σκέψης, την απόρριψη της ιδεώδους ακριβείας και την απομάκρυνση από την έννοια της ανάλυσης ως διαδικασίας που θέλει να αποκαλύπτει το αληθινό νόημα των εκφραστικών μορφών (Βέικος, 1990).

Έντονο ήταν το ενδιαφέρον και του πρώιμου και του ύστερου Wittgenstein για τη «γλώσσα». Ο πρώιμος Wittgenstein πίστευε ότι η συνηθισμένη γλώσσα που χρησιμοποιούμε καθημερινά χαρακτηρίζεται από αταξία και ότι, αν ασχοληθούμε με τη λανθάνουσα δομή της γλώσσας, θα μπορούσαμε να λύσουμε τους γρίφους της φιλοσοφίας. Αντίθετα, σύμφωνα με την ύστερη φιλοσοφική του σκέψη θεωρούσε ότι θα λύσουμε τους γρίφους αν ασχοληθούμε με την επιφάνεια της γλώσσας και ότι τα προβλήματα μας ξεκινούν από την προσπάθειά μας να σκάσουμε κάτω από αυτήν την επιφάνεια. Δεν πίστευε πλέον ότι η γλώσσα είναι

προσδεδεμένη με οποιονδήποτε τρόπο στον κόσμο των αντικειμένων. Αντίθετα, θεωρούσε ότι η γραμματική είναι αυτόνομη, είναι ελεύθερη να πάει όπου θέλει. Εμείς οι ίδιοι, και όχι ο κόσμος, είμαστε οι κυρίαρχοι. Μπορούμε να κάνουμε ό, τι θέλουμε με τη γλώσσα.

«Ο θεωρητικός άξονας της παραδοχής ενός κοινού λόγου ο οποίος διαποτίζει πλήρως την υποκειμενική συνείδηση καθώς και η οριοθέτηση του νοήματος κατέχει κεντρική θέση στο ώριμο έργο του Wittgenstein, στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*» (Grayling¹, 2006). Μέσα στις αμέσως επόμενες δεκαετίες οι ιδέες αυτές επρόκειτο να επηρεάσουν τις νομικές σπουδές, την κοινωνιολογία και τη φιλολογία σε όλο τον κόσμο (Edmonds & Eidinow, 2004).

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η φιλοσοφία του Wittgenstein διαιρείται στην πρώιμη περίοδο, με χαρακτηριστικότερο έργο το *Tractatus*, και την ύστερη περίοδο που αποτυπώνεται στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Ο πρώιμος Wittgenstein ενδιαφέρθηκε για τη λογική σχέση μεταξύ των προτάσεων και του κόσμου και πίστευε ότι έλυσε όλα τα φιλοσοφικά προβλήματα επειδή έδωσε εξηγήσεις για τη λογική που υποκρύπτεται στη σχέση αυτή. Η πρώιμη περιόδός του, όμως, αποκαλύπτει έναν λανθάνοντα μυστικισμό, καθώς ο φιλόσοφος θεωρεί ότι οι λέξεις «φθάνουν» στους ανθρώπους που τις προφέρουν δίχως να τους αγγίζουν. Στο χαρακτηριστικότερο έργο της ώριμης σκέψης του, τις *Φιλοσοφικές Έρευνες*, απέριψε πολλές από τις υποθέσεις του πρωιμότερου *Tractatus*, υποστηρίζοντας ότι το νόημα των λέξεων συνίσταται στη λειτουργία που αυτές επιτελούν εντός κάθε γλωσσικού παιχνιδιού. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* αναλύεται η χρήση της γλώσσας, την οποία ο Wittgenstein περιγράφει ως ένα σύνολο από γλωσσικά παιχνίδια, μέσα από τα οποία οι λέξεις που απαρτίζουν τη γλώσσα αποκτούν νόημα και λειτουργία. Σε αυτόν τον τομέα η σκέψη του φιλοσόφου διαφοροποιείται σε σχέση με το *Tractatus* καθώς δεν εστιάζει στην απεικονιστική προσέγγιση, αλλά συνδέει πλέον το νόημα της λέξης με τη χρήση της. Σε μια απλοϊκή προσέγγιση μπορούμε να περιγράψουμε την ιδέα αυτή λέγοντας πως ορίζουμε τις λέξεις συνδέοντάς τες όχι με τα αντικείμενα (εικόνες), αλλά με τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούνται. Σε αντίθεση με το πρώιμο έργο του τώρα αλλάζει οπτική και αποφαίνεται ότι: «Το νόημα μιας έκφρασης είναι η χρήση της» (Wittgenstein, 1977). Αυτή είναι η αφορμή για να επισκοπήσουμε τη χρήση ενός σημείου μέσα στον ευρύτερο γλωσσικό μηχανισμό.

Η χρήση της έκφρασης παράγεται μέσα σε συγκεκριμένα κάθε φορά πλαίσια επικοινωνιακής πρακτικής, τα οποία μεταβάλλονται ανάλογα με τους υπαρκτικούς προσανατολισμούς των μετεχόντων. Πρόκειται για τις «μορφές ζωής» οι οποίες, σύμφωνα με τη θεωρία του Wittgenstein, επιδέχονται πολλαπλές ερμηνείες. Είτε ταυτίζονται με τον χαρακτηριστικό τρόπο με τον οποίο κάποιοι χειρίζονται μια γλώσσα είτε με συγκεκριμένα στοιχεία της συμπεριφοράς μας, είτε, τέλος, σηματοδοτούν ένα πολιτικό μόρφωμα και έναν τρόπο ζωής ιστορικά προσδιορισμένο. Οι μορφές ζωής επιβάλλουν στα μέλη τους μια γενική εικόνα του κόσμου, η οποία αντικατοπτρίζεται και εκδηλώνεται στο επίπεδο της γλώσσας. Εκείνο που δικαιολογεί, λοιπόν, τις διάφορες χρήσεις της γλώσσας είναι η κοινή μορφή ζωής που μοιραζόμαστε και που βρίσκεται πίσω από αυτές τις χρήσεις.

---

¹Ο Anthony Clifford Grayling γεννήθηκε το 1949 και είναι Άγγλος φιλόσοφος. Μέχρι το 2011 ήταν καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, αλλά από το 2011 και μετά δημιούργησε δικό του Κολέγιο.

Επομένως, είναι φανερό ότι μια πρόταση κατανοείται με πολλαπλούς τρόπους, τόσους όσες μπορεί να είναι οι χρήσεις της. Η διαδικασία παραγωγής κάποιας νέας φράσης, κάποιου νέου νοήματος ονομάζεται «γλωσσικό παιχνίδι». Τα γλωσσικά παιχνίδια, καταργούν την αυτονομία και την απομόνωση της γλώσσας και την τοποθετούν στη ζωή.

Κανένα γλωσσικό παιχνίδι δεν υφίσταται απομονωμένο, αλλά πάντοτε βρίσκεται σε σχέση με το ευρύτερο όλο, από το οποίο λαμβάνει την εγκυρότητά του. Ο όρος «γλωσσικό παιχνίδι» δεν νοείται, λοιπόν, ανεξάρτητα από την έννοια «μορφή ζωής». Η «μορφή ζωής» διέρχεται μέσω των γλωσσικών παιχνιδιών, εκφράζεται με αυτά και τονίζει ότι τα διάφορα παιχνίδια της γλώσσας δεν αποτελούν σταθερές περιοχές του λόγου που διέπονται από αμετάβλητους κανόνες, αλλά είναι δραστηριότητες οι οποίες νοούνται πάντα σε σχέση με το ευρύτερο ζωντανό όλο, το οποίο υπάρχει ως η μορφή ζωής των ανθρώπων ενός πολιτισμού. Το όλο αυτό, το οποίο διαφοροποιείται από τους εκάστοτε ανθρώπους που το απαρτίζουν, αποτελεί τη «φυσική» ιστορία του ανθρώπου. Ο Wittgenstein τονίζει τη σύνδεση ανάμεσα στη γλώσσα και τις μορφές ζωής. Ισχυρίζεται πως το να μιλάμε μια γλώσσα είναι μέρος του να συμμετέχουμε σε μια μορφή ζωής και το να φανταζόμαστε μια γλώσσα σημαίνει να φανταζόμαστε μια μορφή ζωής (Wittgenstein, 1977). Το να μπορεί κανείς να καταλαβαίνει τον άλλο προϋποθέτει το να μοιράζεται μαζί του ένα ελάχιστο κοινό υπόβαθρο, να μετέχει σε έναν κοινό τρόπο του βίου. «Η μορφή ζωής συνιστά προϋπόθεση της καταληπτότητας και της αποδεικτικής ισχύος των επιχειρημάτων που διατυπώνονται στο πλαίσιο της. Δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε μια μορφή ζωής με επιχειρήματα. Αυτή είναι το έσχατο δεδομένο» (Κωβαίος, 1995).

Κατά τον ύστερο Wittgenstein, τα κύρια ονόματα έχουν νόημα που δεν ταυτίζεται προς το πρόσωπο ή πράγμα το οποίο ονομάζουν. Το κύριο όνομα δεν είναι ένα σύμβολο άνευ νοήματος, αλλά επιτελεί ορισμένη λειτουργία στη γλώσσα. Γι' αυτό και έχει νόημα. Αποδεχόμενος ο φιλόσοφος αυτήν τη θέση, ότι δηλαδή τα κύρια ονόματα έχουν νόημα, επιχειρεί να δείξει τον τρόπο με τον οποίο συμβαίνει αυτό όταν δεν υπάρχει το αντικείμενο που φέρει το όνομα. Έτσι καταφεύγει στη μέθοδο των γλωσσικών παιχνιδιών: «το να μιλάμε μία γλώσσα είναι μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής και αυτό τονίζεται μέσα από την έννοια του γλωσσικού παιχνιδιού» (Wittgenstein, 1977).

Ο όρος «παίγνιο» χρησιμοποιείται από τον φιλόσοφο αναλογικά για να διαφωτίσει τη φύση της γλώσσας και το νόημα του λόγου. Θεωρεί ότι στη γλώσσα παίζουμε παιχνίδια με τις λέξεις και τις προτάσεις. Το γλωσσικό παιχνίδι είναι ένα σύνολο το οποίο αποτελείται από τη γλώσσα και τις πράξεις με τις οποίες αυτή συνυφίνεται. Είναι «πράξη του λόγου» (speech-act), μία «γλωσσική παράσταση».

Η έννοια του παιχνιδιού, πέρα από την έννοια της χρήσεως, φανερώνει περισσότερο την κοινωνική φύση της γλώσσας. Πρόκειται για μια διασαφητική αναλογία η οποία έχει σκοπό να μας βοηθήσει να αντιληφθούμε ορθότερα τη φύση της σκέψης και της γλώσσας. Και, όπως κάθε αναλογία είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ή κυριολεκτικά ή ευρύτερα, το ίδιο συμβαίνει και με το γλωσσικό παιχνίδι. Στην περίπτωση όμως αυτή δεν ενδείκνυται η κατά λέξη ερμηνεία. Από το είδος της ερμηνείας αυτής προσπαθεί να μας διαφυλάξει ο Wittgenstein, καθώς σκοπός του είναι να εξάρει ορισμένες όψεις οι οποίες φωτίζουν το φαινόμενο της γλώσσας. Άρα τα γλωσσικά παιχνίδια είναι κάτι περισσότερο από απλά παιχνίδια και όχι απλώς σταθεροί και

αμετακίνητοι κανόνες οι οποίοι διέπουν το φαινόμενο του λόγου. Η σύγκριση της γλώσσας προς τα παιχνίδια δηλώνει ότι ορισμένες γλωσσικές πράξεις ή γλωσσικές καταστάσεις έχουν ομοιότητες με τα παιχνίδια σε κάποια σημεία, αλλά δεν ταυτίζονται με αυτά (Βουδούρης, 1977).

Πώς όμως διασαφηνίζεται η υφή της γλώσσας; Ήδη στο έργο του *Φιλοσοφικές παρατηρήσεις* ο Wittgenstein είχε διατυπώσει την άποψη ότι το ερώτημα «τι πράγματι είναι μία λέξη;» είναι εντελώς ανάλογο με το ερώτημα «τι είναι ένα πiónι του σκακιού;». Επίσης ο φιλόσοφος μας παροτρύνει να θεωρήσουμε τις λέξεις ως τα πiónια αυτού του παιχνιδιού και τις προτάσεις ως τις κινήσεις στις οποίες προβαίνουμε κατά το παιχνίδι. Η γλώσσα, τονίζει ο φιλόσοφος, είναι φαινόμενο το οποίο λαμβάνει χώρα σε πραγματικό τόπο και χρόνο και όχι μια φανταστική και μυθώδης κατάσταση. Κατ' ανάλογο τρόπο με το σκάκι, το νόημα μιας λέξης μέσα στη γλώσσα προσδιορίζεται από τους «γραμματικούς κανόνες» οι οποίοι διέπουν τη χρήση της στην πρόταση. Παρόμοια και το νόημα της πρότασης είναι κάτι ανάλογο προς την κίνηση του συγκεκριμένου παιχνιδιού. Η σύγκριση αυτή της γλώσσας με το παιχνίδι του σκακιού δείχνει ότι η γλώσσα είναι ένα σύνολο δραστηριοτήτων, πράξεων που διέπονται από ορισμένους κανόνες, οι οποίοι προσδιορίζουν τις ποικίλες χρήσεις των λέξεων σε αυτή.

Ωστόσο, όπως τα παιχνίδια είναι πολλά και διαφορετικά, έτσι και τα γλωσσικά παιχνίδια είναι πολυπληθή. Αυτό δηλώνει ότι η λειτουργία της γλώσσας είναι πολύπλοκη και η χρήση του λόγου από τον άνθρωπο ανεξάντλητη. Με άλλα λόγια, μπορούμε να χρησιμοποιούμε τις λέξεις και τις προτάσεις με πολλούς τρόπους για να επιτελέσουμε έργα που δηλώνονται με τα γλωσσικά παιχνίδια.

Οι διαφορετικές αυτές γλωσσικές πράξεις επιτελούν διαφορετικούς σκοπούς. Οι σκοποί τους προσδιορίζονται από τις διαφορετικές καταστάσεις και συνθήκες στις οποίες βρίσκεται κάθε φορά αυτός που χρησιμοποιεί τον λόγο. Άρα η διαφορετικότητα του λόγου προσδιορίζεται από το περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα το γλωσσικό παιχνίδι. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα διάφορα γλωσσικά παιχνίδια είναι τμήματα της σκέψης στεγανά διαχωρισμένα μεταξύ τους, ώστε να αποκλείουν το ένα το άλλο. Η έμφαση που δίνεται στην πολλαπλότητά τους αποσκοπεί κυρίως στο να κάνει φανερές τις διαφορές των όψεων του λόγου και να τονίσει το άτοπο της αναγωγής του λόγου σε ένα ή σε λίγα πρότυπα². Επιπλέον, ο φιλόσοφος αναφέρει σχετικά με το θέμα αυτό: «Εάν δεν έχεις ενώπιόν σου την πολλαπλότητα των γλωσσικών παιγνίων, ίσως θα τείνεις να υποβάλλεις ερωτήματα όπως: Τι είναι ερώτημα; Είναι τούτο η πρόταση ότι δεν γνωρίζω τούτο και εκείνο, ή η πρόταση ότι επιθυμώ να μου πει το άλλο πρόσωπο;» (Wittgenstein, 1977). Από την παρατήρηση αυτή τονίζεται ότι τα γλωσσικά παιχνίδια δεν είναι δυνατόν να αναχθούν σε πιο συγκεκριμένα νοήματα και ότι μεταξύ τους δεν υπάρχουν μόνο διαφορές αλλά και ομοιότητες. Η πολλαπλότητα των γλωσσικών παιχνιδιών, η πολυπλοκότητα του λόγου προέρχεται από τη δυνατότητα που έχει ο ομιλών να χρησιμοποιεί τον λόγο κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο. Υπάρχει δηλαδή πλήθος δυνατοτήτων χρήσεως των

---

²Πράγμα το οποίο έκανε και ο ίδιος στο έργο του *Tractatus*.

προτάσεων. Έτσι ο Wittgenstein επιμένει περισσότερο στις διακρίσεις μεταξύ των διαφόρων γλωσσικών πράξεων (speech-acts)³.

Επίσης, υπάρχει κάτι ιδιαίτον στα γλωσσικά παιχνίδια, το οποίο είναι δυνατόν να δώσει σε αυτά ταυτότητα και σταθερότητα. Δεν είναι παροδικά, ευμετάβολα και επιπόλαια δημιουργήματα, αλλά αντίθετα ανταποκρίνονται σε βαθύτερες ανάγκες των ανθρώπων, καθώς διαθέτουν μια αυτοδυναμία. Όμως η αυτοδυναμία τους είναι περιορισμένη επειδή αυτά δεν υφίστανται καθαυτά, αλλά πάντα σε σχέση με άλλα παιχνίδια. Κάθε παιχνίδι δημιουργείται εντός ενός περιβάλλοντος, «κτιζεται» εντός μίας «γειτονιάς», όπου ήδη υπάρχουν οικοδομήματα προς τα οποία συνάπτεται και με τα οποία επικοινωνεί.

Τοπογραφία των γλωσσικών παιχνιδιών

Υπάρχει μια τοπογραφία των γλωσσικών παιχνιδιών, εντός της οποίας όταν χρησιμοποιούνται οι λέξεις και οι προτάσεις, προσλαμβάνουν το ιδιαίτερο νόημά τους. Η τοπογραφία του γλωσσικού παιχνιδιού περιλαμβάνει: τη γραμματική, τους κανόνες, τη λογική, τον τόνο της εκφράσεως, τα στοιχεία της παραδόσεως και, τέλος, το ανθρώπινο στοιχείο των προσώπων που τελούν τον διάλογο.

Τα γλωσσικά παιχνίδια δεν έχουν μεταξύ τους απολύτως σαφή όρια και δεν αποτελούν αυτόνομες περιοχές της γλώσσας, καθεμιά από τις οποίες έχει ιδιαίτερη λογική. Παρ' όλο που ο φιλόσοφος δέχεται ότι υπάρχουν διακεκριμένα γλωσσικά παιχνίδια, δηλαδή γλωσσικές δραστηριότητες, δεν αναιρεί ωστόσο την πλαστικότητα του λόγου. Καθένα γλωσσικό παιχνίδι έχει ένα όριο, το οποίο εμείς χαράσσουμε για ειδικούς σκοπούς. Οι σκοποί αυτοί υπαγορεύονται από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα, τα οποία χρωματίζουν την εντός ορίου περιοχή για κάποιο χρονικό διάστημα.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η έννοια του «γλωσσικού παιχνιδιού» εξυπηρετεί και ένα άλλον σκοπό όσον αφορά την αντίληψη του Wittgenstein περί γλώσσας. Ο στοχαστής κατασκευάζει γλωσσικά παιχνίδια, τα οποία χρησιμοποιεί ως πρότυπα λόγου. Τα πρότυπα αυτά, ως φανταστικές καταστάσεις, ως πιθανές μορφές ζωής, διασαφηνίζουν μέσω της σύγκρισης τις ομοιότητες και τις διαφορές μεταξύ των ποικίλων πραγματικών γλωσσικών καταστάσεων⁴.

Με την αναλογία του γλωσσικού παιχνιδιού ο Wittgenstein στοχεύει αφενός να μας απαλλάξει από την αντίληψη περί γλώσσας ως ιδεώδους λογισμού, αφετέρου δε να τονίσει ότι εξαιτίας των γλωσσικών παιχνιδιών ο λόγος μας έχει σταθερότητα και ενότητα και ότι μπορούμε να χρησιμοποιούμε φράσεις ή προτάσεις με το ίδιο νόημα. Αυτό συμβαίνει επειδή τα γλωσσικά παιχνίδια έχουν κάτι το ιδιαίτερο και αποκλειστικό, για όσο χρόνο βέβαια εξακολουθούν να γίνονται αποδεκτά και να έχουν κύρος ως μορφές ζωής.

Χαρακτηριστικό των γλωσσικών παιχνιδιών είναι η πολλαπλότητα. Αυτό σημαίνει ότι τα είδη και οι χρήσεις των προτάσεων δεν είναι κάτι το σταθερό και δεδομένο άπαξ και διαπαντός.

³Σύμφωνα με τον φιλόσοφο (Wittgenstein, 1977) «Δεν έχουμε συνείδηση της τεράστιας ποικιλίας όλων των γλωσσικών παιχνιδιών της καθημερινής γλώσσας, διότι η “ενδυμασία” της γλώσσας μας τα δείχνει όλα όμοια».

⁴Στο μπλε και το καφέ βιβλίο τα γλωσσικά παιχνίδια θεωρούνται συστήματα επικοινωνίας, ιδεώδεις γλώσσες: 17, 103-105

Αντιθέτως, νέοι τύποι γλώσσας γεννιούνται, νέα γλωσσικά παιχνίδια, όπως θα μπορούσαμε να πούμε, και άλλοι παλιώνουν και ξεχνιούνται (μια αντίστοιχη εικόνα του φαινομένου αυτού της γέννησης και τη «φθοράς» των γλωσσικών τύπων συναντάται και στις μεταβολές στα μαθηματικά).

Ένα άλλο ουσιώδες γνώρισμα των γλωσσικών παιχνιδιών είναι η έννοια του κανόνα. Οι κανόνες στα γλωσσικά παιχνίδια αποκαλύπτουν τον κοινωνικό χαρακτήρα της γλώσσας. Υπάρχουν δηλαδή πρόσωπα τα οποία εμπλέκονται στις σχέσεις με κοινές συνήθειες, ήθη, έθιμα. Μέσα στα γλωσσικά παιχνίδια, δηλαδή, το «άκολουθει κανόνα τινά» έχει σημασία μόνο ως πρακτική ενέργεια. Η γνώση των κανόνων του παιχνιδιού δεν αποτελούν πρακτική δραστηριότητα, αλλά ούτε και η πεποίθηση ότι συμβαίνει ένα γεγονός, μία πράξη μόνο και μόνο επειδή ακολουθεί κάποιον κανόνα. Επομένως φαίνεται πως είναι δυνατόν να έχει κάποιος τη δυνατότητα να παίζει ένα παιχνίδι χωρίς να μπορεί να διατυπώσει τους κανόνες που το διέπουν.

Το ίδιο συμβαίνει και στη γλώσσα. Το να γνωρίζουν τα διαλεγόμενα πρόσωπα εκ των προτέρων κάποιους κανόνες (λογικούς, γραμματικούς) δεν σημαίνει ότι μπορούν και να τους κατανοήσουν. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι επικοινωνούν κάνει τους κανόνες του παιχνιδιού που παίζεται έγκυρους και αρκετά σαφείς (Wittgenstein, 1977). Κατά συνέπεια αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί ο καθένας να λέει ό, τι θέλει, αλλά ότι η έννοια του κανόνα πρέπει να συναφθεί με την έννοια της συμφωνίας. Το να ακολουθεί κάποιος έναν κανόνα δεν σημαίνει να αποδέχεται απλώς την κατάσταση μηχανικά και ασυνείδητα (έθιμο, συνήθεια), αλλά αντίθετα να την αποδέχεται συνειδητά και να την εμπιστεύεται.

Συμπερασματικά η έννοια του κανόνα, αν και διασαφηνίζει όψεις του λόγου, εντούτοις δεν αποτελεί την ουσία του παιχνιδιού. Περισσότερο, δηλαδή, το παιχνίδι αποτελεί δραστηριότητα και ικανότητα του ανθρώπου να επιτελέσει κάποιο έργο, η οποία αποτελεί περισσότερο μέρος της μορφής ζωής, παρά κάτι που προσδιορίζεται μόνο από την έννοια του κανόνα (Wittgenstein, 1977).

Οι τρόποι λειτουργίας των γλωσσικών παιχνιδιών

Τα γλωσσικά παιχνίδια λειτουργούν με ποικίλους τρόπους (Hoche & Strube, 1985). Πρώτον, λειτουργούν ως απλά γλωσσικά μοντέλα που χρησιμεύουν για να συγκριθούν και να διαφωτιστούν πολύπλοκες και προβληματικές καταστάσεις της γλώσσας. Για να μελετήσουμε δηλαδή προβλήματα που αφορούν την αλήθεια και το ψεύδος, τη συμφωνία και τη διαφωνία των προτάσεων με την πραγματικότητα, ή τη φύση του ισχυρισμού, της υπόθεσης και του ερωτήματος, μπορούμε να προσφύγουμε στην παρατήρηση πρωτόγονων μορφών γλώσσας όπου εμφανίζονται αυτές οι σκέψεις, αλλά «δίχως το παραπλανητικό υπόστρωμα των εξαιρετικά περίπλοκων διαδικασιών σκέψης. Παρατηρώντας τέτοιες απλές μορφές γλώσσας, βλέπουμε πως εξαφανίζεται η πνευματική αχλύς που φαίνεται να τυλίγει τη συνηθισμένη χρήση της γλώσσας» (Wittgenstein, 1984).

Έτσι, οι προτάσεις ξεκαθαρίζονται, οι αμφιβολίες διαλύονται καθώς φτάνουμε με την ανάλυση σε προτάσεις που ακριβολογούν απόλυτα, στο ιδανικό μιας τέλεια ακριβούς και ολοκάθαρης γλώσσας – κάτι αναπόφευκτο. Αντί γι' αυτό, μπορούμε να αντιπαραθέτουμε σε προβληματικές καταστάσεις παραδείγματα απλών γλωσσικών παιχνιδιών. Σε περιπτώσεις, δηλαδή, σύγχυσης και ασάφειας, αβεβαιότητας και αμφιβολίας, το νόημα μπορεί να ξεκαθαριστεί αν δοθεί μια

παραδειγματική περίπτωση. Στη θέση της επαλήθευσης έρχεται τώρα η χρήση: το νόημα μιας λέξης είναι η χρήση της στη γλώσσα (Βέικος, 1990).

Δεύτερον, τα γλωσσικά παιχνίδια λειτουργούν ως ομιλητικές πράξεις, ως σύνολο δραστηριοτήτων, σύμφωνα με τον φιλόσοφο, ως: «Το σύνολο που αποτελείται από τη γλώσσα και τις δραστηριότητες με τις οποίες είναι συνυφασμένη» (Wittgenstein, 2006). Το σύνολο αυτό παρουσιάζει απέραντη ποικιλία. Τρίτον, τα γλωσσικά παιχνίδια μπορούν να λειτουργήσουν ως «φυσικοί τόποι» μιας λέξης ή πρότασης, με άλλα λόγια ως γλωσσικό και εξωγλωσσικό περιβάλλον. Γλωσσικά παιχνίδια, δηλαδή, είναι οι λεγόμενοι «λογότοποι⁵», οι οποίοι λειτουργούν γλωσσικά όπως λειτουργούν βιολογικο-οικολογικά οι βιότοποι (Hoche & Strube, 1985).

Η χρησιμότητα των γλωσσικών παιχνιδιών στην διδασκαλία

Στο σημείο αυτό, πρέπει να σημειωθεί ότι η ύστερη φιλοσοφική πρακτική του Wittgenstein, οφείλει πολλά στην εμπλοκή του με την διδακτική. Κατά την περίοδο 1919-1929. Θεωρώντας ότι με το έργο του *Tractatus* είχε προσφέρει οριστική λύση στα προβλήματα της φιλοσοφίας, επέλεξε να εκπαιδευτεί και να εργαστεί ως δάσκαλος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η θητεία του Wittgenstein στην εκπαίδευση συμπίπτει χρονικά με το «Κίνημα της Σχολικής Μεταρρύθμισης» στην Αυστρία και οι ειδικές αρχές, τα δόγματα και τα συνθήματα που έχουν διαποτίσει το εν λόγω κίνημα άσκησαν κάποια επιρροή στη σκέψη του φιλοσόφου. Του δόθηκε η δυνατότητα να επανεκτιμήσει τις απόψεις του όσον αφορά την πρόσκτηση και τη χρήση της γλώσσας. Οι αξίες που προτάσσει το Εκπαιδευτικό αυτό Κίνημα παρουσιάζουν έναν νέο ρόλο για τον δάσκαλο στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μία βασική παραδοχή του μεταρρυθμιστικού προγράμματος ήταν ότι, αν ένα παιδί κατανοήσει επαρκώς ένα πρόβλημα μέσω μιας διαδικασίας διερεύνησης, τότε θα επιδείξει αγνό ενδιαφέρον για τη συνέχιση της μαθησιακής διαδικασίας. Επιπλέον, ως στόχος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης τίθεται η προώθηση της ιδέας της ενεργού μάθησης. Το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να είναι προσανατολισμένο όχι μόνο προς την προώθηση της γνώσης αλλά και προς τη μύηση σε μια κουλτούρα αναζήτησης και γενικότερα στην καλλιέργεια μιας θετικής στάσης απέναντι στην παιδεία. Κυρίαρχο ρόλο στην εκπαιδευτική διαδικασία διαδραματίζει η μέθοδος «Arbeitsschule» (μάθηση μέσω της πράξης), η οποία συνοψίζεται σε τρεις αρχές διδασκαλίας: η διδασκαλία θα πρέπει, πρώτον, να συνάδει με τη φύση του παιδιού, δεύτερον, να συμπεριλαμβάνει την αυτοδραστηριοποίηση του μαθητή και, τρίτον, να είναι ολοκληρωμένη, δηλαδή να παρέχει στον μαθητή πλήθος ερεθισμάτων που να του επιτρέπουν να επιτύχει διασυνδέσεις ανάμεσα στις εμπειρίες και στις γνώσεις του. Ο καθηγητής, επομένως, αναλαμβάνει έναν ρόλο ενορχηστρωτή στη μαθησιακή διαδικασία με απώτερο σκοπό την αυτό-δραστηριοποίηση του μαθητή και την καλλιέργεια της κριτικής του σκέψης. Η επίδραση αυτών των σκέψεων στον Wittgenstein, αντηχεί στην φράση του: «ό, τι μπορεί να κάνει μόνος του ο αναγνώστης αφήνέ τον μόνος του»⁶.

Πολλές φορές, όταν φιλοσοφούμε, γινόμαστε θύματα της γοητείας που ασκεί η ίδια η γλώσσα στη νόησή μας και εγκλωβιζόμαστε μέσα σε εικόνες που μας επιβάλλει η γλώσσα, όταν

⁵ «Λογότοπος» είναι ο φυσικός τόπος μιας λέξης ή πρότασης, το κληρονομικό της γλωσσικό και εξωγλωσσικό περιβάλλον.

⁶ Wittgenstein, 1986, *Πολιτισμός και αξίες*, 117.

παραγνωρίζουμε ή λησμονούμε τη λογική και τη λειτουργία της. Τα ερωτήματα που διατυπώνουμε υπό την επήρεια της ψευδαίσθησης του βάθους είναι από μόνα τους παραπλανητικά και μπορούν να μας οδηγήσουν στο απόλυτο σκοτάδι. Για τον Wittgenstein τα φιλοσοφικά προβλήματα δεν επιδέχονται λύση ή θεωρητικο-τεχνική πραγμάτευση, αλλά διάλυση και θεραπεία (Davidson, 1979).

Οι βασικές αυτές ικανότητες θα πρέπει να επιτρέπουν στον αρχάριο να διακρίνει αντικείμενα εντός του περιβάλλοντός του, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι χρησιμοποιεί πρότυπα, νόρμες ή τη σημασιολογικά φορτισμένη έννοια της ονομάτισης. Η εκπαίδευση μέσω «κατάδειξης», σε αντίθεση με την κλασική αντίληψη για τον «καταδεικτικό ορισμό», δεν αποδίδει γνωστικές ικανότητες ανώτερου επιπέδου στον αρχάριο, ούτως ώστε να εξηγήσει χαμηλού επιπέδου μορφές συμπεριφοράς. Το παιδί απλώς μαθαίνει να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του σε νόρμες, για τις οποίες είναι εκ των πραγμάτων αναγκαία η απόκτηση επάρκειας στη γλώσσα. Ο «καταδεικτικός» ορισμός, όπως θα έλεγε και ο στοχαστής, απευθύνεται σε κάποιον που ξέρει πώς να τον χρησιμοποιήσει, δηλαδή σε κάποιον που είναι ήδη μνημένος στο περιβάλλον της γλώσσας.

Ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τον Wittgenstein σε όλη την πορεία της σκέψης του φαίνεται να είναι η αντίληψή του για τη σημασία, τον ρόλο και τη λειτουργία της φιλοσοφίας. Η αντίληψή του αυτή θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: πρώτον, ο σκοπός της φιλοσοφίας είναι να δώσει μια ορθή περιγραφή και κατά συνέπεια να φθάσει σε μια ορθή κατανόηση του κόσμου και, δεύτερον, μία τέτοια περιγραφή δεν είναι επιστημονικού χαρακτήρα. Δηλαδή η φιλοσοφία δεν είναι επιστήμη, αλλά ένας αυτόνομος κλάδος με τα ιδιαίτερα προβλήματά του που χρήζουν και ιδιαίτερης αντιμετώπισης –προφανώς διαφορετικής από κάθε άλλο κλάδο ακαδημαϊκής έρευνας. Κατά συνέπεια δεν είναι ιστορία, λογοτεχνία, γλωσσολογία ή ψυχολογία. Δεν είναι κάποιο είδος επιστήμης. Η φιλοσοφία για τον Wittgenstein είναι η διαδικασία διασάφησης των συγχύσεων που προκαλεί η γοητεία της γλώσσας. Αυτή είναι για πολλούς η σημαντικότερη και η πλέον καινοτόμος συνεισφορά του στη φιλοσοφία.

Στον χώρο της διδασκαλίας μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτή η θεωρία θα ήταν ίσως χρήσιμη στην καθημερινή διαδικασία. Αρχικά, βοηθά να κατανοήσουμε πως η πραγματικότητα της σχολικής τάξης καθορίζεται από τις λέξεις που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο δάσκαλος, μέσα από τις οποίες παρουσιάζονται οι έννοιες. Η προσεκτική και μελετημένη χρήση των ποσοδεικτών στην μαθηματική λογική⁷ μπορεί να αποτελέσει μεγάλη βοήθεια στην κατανόηση νέων εννοιών.

Ο φιλόσοφος, ωστόσο, που κατανόησε τη δύναμη και ανέπτυξε τη σκέψη του Wittgenstein, αλλά και ξεκίνησε από αυτήν, είναι ο Jaakko Hintikka⁸, στο έργο του *Principles of Mathematics Revisited*, πιο συγκεκριμένα, στην παράγραφο του βιβλίου αυτού με τον τίτλο *The Game of Logo*

⁷ Κατηγορηματικός λογισμός http://www.softlab.ntua.gr/~fotakis/discrete_math/data/07_FirstOrderLogic.pdf

⁸ Ο Kaarlo Jaakko Juhani Hintikka, που είναι Φινλανδός φιλόσοφος, γεννήθηκε στις 12 Ιανουαρίου του 1929 στο Vantaa της Φινλανδίας. Είναι καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης, όπου συνήθιζε να διδάσκει μαθήματα που σχετίζονται τη Φιλοσοφία της Γλώσσας, τη Φιλοσοφία των Μαθηματικών, τον Αριστοτέλη, τον Wittgenstein και την Επιστημολογία. Ο Hintikka θεωρείται ο θεμελιωτής των σημασιολογικών παιχνιδιών για τη λογική. Έχει κάνει εξαιρετική ερμηνευτική δουλειά πάνω στον Αριστοτέλη, τον Καντ, τον Wittgenstein και τον Peirce.

Hintikka. Μελετά τα γλωσσικά παιχνίδια στο πλαίσιο των λογικών γλωσσών, τα οποία ονομάζει GTS σημασιολογικά-θεωρητικά παιχνίδια (game theoretical semantics) (Hintikka, 1996). Είναι βέβαιο πως τα GTS μπορεί να αναφέρονται σε παιχνίδια μέσα στο αυστηρό πλαίσιο μιας λογικής γλώσσας, κάτι που δεν εφαρμόζεται στην καθημερινή σχολική διαδικασία, αλλά το φιλοσοφικό τους συμπέρασμα είναι κάτι που θα έπρεπε να το γνωρίζουν όλοι οι δάσκαλοι.

Σύμφωνα με την σκέψη του Hintikka, ο όρος «γλωσσικό παιχνίδι» έχει προορισμό να τονίσει ότι το να μιλάμε μια γλώσσα αποτελεί μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής. Πώς, όμως, τότε ερμηνεύει ο δάσκαλος στον μαθητή τον κανόνα; (Διότι σίγουρα πρέπει να του δώσει μια συγκεκριμένη ερμηνεία). Μα, πώς αλλιώς, παρά με λόγια και εκπαίδευση; Κι αν ο μαθητής αντιδρά σ' αυτά αλλιώς, τότε κατέχει τον κανόνα (ερμηνευμένο κατ' αυτόν τον τρόπο). Τούτο όμως είναι σημαντικό, ότι αυτή η αντίδραση, που αποτελεί εγγύηση της κατανόησής μας, προϋποθέτει ως περιβάλλον ορισμένες συνθήκες, ορισμένες μορφές ζωής και γλώσσας (όπως δεν μπορεί να υπάρχει έκφραση προσώπου χωρίς πρόσωπο).

Η ιδέα ότι η σημασία μιας λέξης καθορίζεται από τη χρήση της στα γλωσσικά παιχνίδια είναι ιδιαίτερα χρήσιμη και για την κατανόηση της γλώσσας στον τομέα της πληροφορικής. Είναι πολύ δύσκολο να βρει κανείς για μια λέξη έναν ορισμό, όπως αυτούς που βρίσκουμε σ' ένα λεξικό, που να είναι χρήσιμος για τον υπολογιστή, όμως είναι εύκολο να δώσουμε εντολή στον υπολογιστή τι να κάνει όταν βρει μια λέξη, πώς να τη χρησιμοποιήσει. Έτσι, ο John Sowa (1984a) επινόησε τα λεγόμενα “conceptual” graphs, ένα είδος *σημασιολογικών δικτύων*. Τα σημασιολογικά αυτά δίκτυα τα εμπνεύστηκε από τα “existential graphs” του φιλοσόφου Peirce, (Fisch, 1981), τα οποία αποτέλεσαν σημαντικό σταθμό στην ιστορία της μαθηματικής λογικής. Τα conceptual graphs μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την παρουσίαση της γνώσης με τρόπο λογικά ακριβή, κατανοητό από τον άνθρωπο, άμεσα μεταφράσιμο σε φυσική γλώσσα και αντιστρόφως και, τέλος, εύκολα επεξεργάσιμο από τον υπολογιστή. Έχουν υλοποιηθεί και χρησιμοποιηθεί σε πολλές πραγματικές εφαρμογές: στην αναζήτηση πληροφοριών, στον σχεδιασμό βάσεων δεδομένων, στα έμπειρα συστήματα, δηλαδή τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης και, τέλος, στην επεξεργασία της φυσικής γλώσσας. Έχουν προταθεί δε ως διεθνές πρότυπο (ISO).

Στη σύγχρονη εποχή οι ιδέες του φιλοσόφου αποτελούν σημαντικότερο εργαλείο για τον εκπαιδευτικό. Η φιλοσοφική σημασία της μάθησης στον ύστερο Wittgenstein συνάδει με τις σύγχρονες θεωρίες μάθησης⁹, την ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και την αλληλεπίδραση δασκάλου –μαθητή επίσης παρέχει πλήθος ερεθισμάτων που επιτρέπουν στον μαθητή να κάνει διασυνδέσεις ανάμεσα στις εμπειρίες και τις γνώσεις του. Ο καθηγητής, επομένως, αναλαμβάνει τον ρόλο του ενορχηστρωτή στη μαθησιακή διαδικασία με απώτερο στόχο την αυτο-δραστηριοποίηση του μαθητή και την καλλιέργεια της κριτικής του σκέψης –όχι της παθητικής πρόσληψης «έτοιμης» γνώσης. «Ό,τι μπορεί να κάνει ο μαθητής μόνος του, θα πρέπει να γίνεται από τον μαθητή, όχι από τον δάσκαλο». Η επίδραση που ασκεί το σύνθημα αυτό στη σκέψη του στοχαστή αντηχεί στις προσωπικές του σημειώσεις: «Ό,τι μπορεί να κάνει ο αναγνώστης μόνος του αφήνέ το στον αναγνώστη» (Wittgenstein, 1986).

---

⁹«Ριζοσπαστικός κονστρουκτιβισμός»(η θεωρία του Piaget) και «Κοινωνικός κονστρουκτιβισμός»(η θεωρία του κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου του Vygotsky).

Ο Wittgenstein μέσω της μορφής και του περιεχομένου των ύστερων γραπτών του φαίνεται να ενθαρρύνει και να επιδιώκει την ενεργό εμπλοκή των αναγνωστών του. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται και στο περιβάλλον της μάθησης· η εκπαίδευση θεωρείται ότι έχει τις ρίζες της όχι μόνο στα σχολικά εγχειρίδια, αλλά και στον κόσμο που περιβάλλει τους συμμετέχοντες στη μαθησιακή διαδικασία. Γίνεται προσπάθεια, δηλαδή, η διδασκαλία να σεβαστεί την ιδιαιτερότητα του ρόλου που ούτως ή άλλως επιτελεί το περιβάλλον, –καθώς αυτό συνδιαμορφώνει τις παραστάσεις και τις εμπειρίες του ατόμου. Η κατανόηση του κόσμου θα πρέπει να έχει ως αφετηρία την κατανόηση του «μικρόκοσμου», του περιβάλλοντος δηλαδή του μαθητή. Υπάρχουν ώρες διδασκαλίας κατά τις οποίες ο δάσκαλος συγχωνεύει όλα τα μαθήματα σε ένα κεντρικό θέμα: Η γλώσσα, η γραφή, η ζωγραφική, η χειροτεχνία, η αριθμητική και γεωμετρική αντίληψη του παιδιού για το περιβάλλον απορρέουν με φυσικό τρόπο από το εκάστοτε αντικείμενο διδασκαλίας. Με τη μέθοδο αυτή αναδεικνύεται η διασύνδεση των διαφόρων τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας και γνώσης και ταυτόχρονα περιορίζονται τα συμπτώματα του κατακερματισμού της γνώσης στα διάφορα, δήθεν στεγανά διαχωρισμένα, πεδία της.

Γίνεται αντιληπτή η ομοιότητα που παρουσιάζουν τα προστάγματα της Αυστριακής Σχολικής Μεταρρύθμισης, η οποία έχει επηρεάσει τη σκέψη του φιλοσόφου, με τα κεντρικά μοτίβα που έχουν επικρατήσει στη σύγχρονη Διδακτική. Ο λόγος που γίνεται τα τελευταία χρόνια για τη σημασία της αυτονομίας, της αυτενέργειας και της αυτορρύθμισης του μαθητή, της ενεργού και ολοκληρωμένης μάθησης, της ανάπτυξης της κυριότητας στη γνώση από πλευράς του μαθητή, των θετικών συναισθημάτων που πρέπει να αποκομίζει ο μαθητής από τη μαθησιακή διαδικασία και, τέλος, της διαθεματικότητας φαίνεται να συντονίζεται με τα αιτήματα που προέταξε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα στην Αυστρία (1919-1926) και που συνέπεσε με τη θητεία του Wittgenstein ως δασκάλου. Οι διδακτικές μέθοδοί του ήταν διαποτισμένες από το πνεύμα της Σχολικής Μεταρρύθμισης και το γεγονός αυτό διαφωτίζει και σε κάποιο βαθμό εξηγεί τα μεθοδολογικά εργαλεία που αναπτύσσει στα ύστερα γραπτά του. Είναι λοιπόν φανερό ότι η ύστερη φιλοσοφική πρακτική του οφείλει πολλά στην εμπλοκή του φιλοσόφου με τη διδακτική (Savickey, 1999).

Το σημαντικότερο, λοιπόν, χαρακτηριστικό της γλώσσας είναι το γεγονός ότι «χρησιμοποιείται».¹⁰ Η γλώσσα χρησιμοποιείται από τους ανθρώπους και πάντοτε μέσα σε ένα πλαίσιο ζωής. Επομένως, η φύση της γλώσσας δεν θα πρέπει να εξετάζεται απομονωμένη από τις δραστηριότητες με τις οποίες είναι συνυφασμένη η γλώσσα. Μια τέτοια θέση είναι άραγε ενδεικτική της στάσης του Wittgenstein όσον αφορά τα ζητήματα κατανόησης και μάθησης; Η πρόταση μοιάζει να αναγνωρίζει και ταυτόχρονα να επισημαίνει μια κρίσιμη πτυχή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ούτως ώστε η τελευταία να αποβεί ωφέλιμη και εποικοδομητική για τον μαθητή· ο μαθητής πρέπει να δραστηριοποιηθεί, να αυτορυθμιστεί και να πραγματοποιήσει τις απαραίτητες διασυνδέσεις στις γνώσεις και την κατανόησή τους. Δηλαδή ο Wittgenstein αναγνωρίζει ότι η μαθησιακή διαδικασία πρέπει να ενθαρρύνει την αυτοδραστηριοποίηση του μαθητή και να του προσφέρει μια αίσθηση αυτονομίας: να παραχωρεί ένα πεδίο στο οποίο ο μαθητής μπορεί να αναλάβει πρωτοβουλίες και, ενδεχομένως, να εκφραστεί μέσω των δικών του επιλογών.

¹⁰Wittgenstein: Παρατηρήσεις για τη θεμελίωση των μαθηματικών 1.4

Συμπεράσματα

Η επαφή με το έργο του Ludwig Wittgenstein μπορεί να προαγάγει την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η γλώσσα. Η χρήση της λέξης στη γλώσσα προσδίδει σε αυτήν τη σημασία της. Η γραμματική περιγράφει τη χρήση των λέξεων στη γλώσσα. Έχει, λοιπόν, με τη γλώσσα την ίδια σχέση που έχει η περιγραφή ενός παιχνιδιού και των κανόνων του με το ίδιο το παιχνίδι (Καλοσπύρος, 2007). Η γλώσσα βέβαια μπορεί να μας καταστήσει πιο ευαίσθητους και οξυδερκείς παρατηρητές των φαινομένων του νοήματος, καθώς και να μας βοηθήσει να χειριζόμαστε τη ομιλία με μεγαλύτερη επιδεξιότητα και αποτελεσματικότητα. Οι διεισδυτικές παρατηρήσεις του φιλοσόφου μπορούν να ενεργοποιήσουν τον αναγνώστη καθώς είναι γραμμένες με έναν τρόπο που απαιτεί την ουσιαστική εμπλοκή του. Αναμφισβήτητα ο Wittgenstein είχε κατανοήσει πως μόνο ό, τι ο αναγνώστης επεξεργάζεται και κατακτά μόνος του, μόνο η γνώση που αποκομίζει μέσω της δικής του προσπάθειας και των δικών του εμπειριών μπορεί να θεωρείται αδιαμφισβήτητη ιδιοκτησία του.

Ο μεταγενέστερος Wittgenstein δεν πίστευε πλέον ότι η γλώσσα είναι προσδεδεμένη με οποιονδήποτε τρόπο στον κόσμο των αντικειμένων. Αντίθετα, πίστευε ότι η γραμματική είναι αυτόνομη, ότι είναι ελεύθερη να πάει όπου θέλει. Εμείς οι ίδιοι, και όχι ο κόσμος, είμαστε οι κυρίαρχοι. Μπορούμε να κάνουμε ό, τι θέλουμε με τη γλώσσα.

Όσον αφορά τα γλωσσικά παιχνίδια ο Wittgenstein αναφέρει, ότι δεν έχουν κανένα κοινό μεταξύ τους εκτός του ότι είναι παίγνια. Αυτή η απάντηση συνδυάζει στοιχεία και των ονοματοκρατών, αποφεύγοντας όμως την αυθαιρεσία τους, και των πραγματιστών, απορρίπτοντας όμως την αλόγιστη τάση τους προς την αναζήτηση της ουσίας. Έτσι γνωρίσαμε το εμφανές, ότι δηλαδή το νόημα του γενικού όρου της γλώσσας δεν έγκειται στο γεγονός ότι τα πράγματα έχουν μεταξύ τους κοινά χαρακτηριστικά, από τα οποία αναγκαστικά προσλαμβάνουν το νόημά τους, αλλά αντίθετα έγκειται στον τρόπο με τον οποίο αυτό το κοινό στοιχείο τους χρησιμοποιείται προκειμένου να μιλήσουμε για μια κατάσταση πραγμάτων, βάσει βέβαια κριτηρίων.

Η «χρήση της γλώσσας»¹¹ στα διάφορα γλωσσικά παιχνίδια είναι ό, τι προσδιορίζει το νόημά της. Ό, τι ισχύει για τη λέξη και την έκφραση, το ίδιο ισχύει και για την πρόταση: το νόημα μιας πρότασης εξαρτάται από το πώς αυτή χρησιμοποιείται στην πράξη. Και είναι το γλωσσικό παιχνίδι που δίνει στην πρόταση το νόημά της. Για τον λόγο αυτό η ιδιαίτερη κάθε φορά σημασία της εξαρτάται από την ορισμένη χρήση της.

Επίσης, η άρνηση του Wittgenstein, αλλά και του Saussure, να περιορίσουν τη λειτουργική σημασία του όρου «γραμματική» στη συνηθισμένη της σημασία έως την εποχή τους (Harris, 1988) αποτέλεσε σημείο αναφοράς για το μέλλον της γλωσσολογίας αλλά και των φιλολογικών επιστημών συλλήβδην, καθώς η ομολογουμένως αμφίδρομη σχέση της φιλοσοφικής προσέγγισης και της επιστημονικής ερμηνείας επιτάσσει τη διερεύνηση κάθε πιθανότητας γειτνίασης ή συνοδοιπορίας σε ζητήματα γνωσιολογικών και γνωσιοθεωρητικών κωδίκων επικοινωνίας. Η φιλοσοφική σκέψη τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από την επιστημονική πρόοδο. Έμμεση ήταν και η συμβολή του Wittgenstein στην εμβάθυνση προς τις θεωρητικές

¹¹<https://www.ocf.berkeley.edu/~brianwc/ludwig/index.html>- Πηγή για υλικό σχετικά με τον Wittgenstein.

μεθόδους της «Φιλολογικής Κριτικής Κειμένου». Οι παρατηρήσεις του φιλοσόφου μπορούν να λειτουργήσουν –όχι όμως και να αποτελέσουν– ως μεθοδικές αρχές για τον έλεγχο της συντακτικής διάταξης και στις κλασικές γλώσσες, με κειμενοκριτικές εφαρμογές σε ζητήματα θεωρητικής προσέγγισης του γραμματικώς και συντακτικώς ορθού, όχι όμως και του ορθότερου, που είναι και το ζητούμενο (Καλοσπύρος, 2007).

Επιπροσθέτως, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε τη βιτγκενσταϊνική ευφυΐα στην προοπτική εμβάθυνσης των μεθόδων και των πορισμάτων της φιλολογικής επιστήμης, η οποία βοήθεια γίνεται αντιληπτή ήδη από την πρώιμη φάση της διδασκαλίας του (Wittgenstein, 1992). Μέσα στις αμέσως επόμενες δεκαετίες οι ιδέες αυτές επρόκειτο να επηρεάσουν τις νομικές σπουδές, την κοινωνιολογία και τη φιλολογία σε όλο τον κόσμο (Edmonds & Eidinow, 2004). Την τελευταία εικοσαετία η φιλοσοφία του Wittgenstein γνωρίζει μια άνευ προηγουμένου διάδοση. Η παρουσία της έχει γίνει αισθητή σχεδόν σε κάθε πεδίο των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών. Εκδόσεις, θεατρικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες και άφθονες δημοσιογραφικές αναφορές γύρω από τη ζωή και το έργο του φιλοσόφου συνθέτουν ένα είδος βιτγκενσταϊνικής «μόδας». Αν και αυτή η ατμόσφαιρα δεν συμβαδίζει ούτε με τη φιλοσοφία εν γένει ούτε με τη συγκεκριμένη διδασκαλία ειδικότερα, θέλουμε να πιστεύουμε ότι εκφράζει μια γνήσια απαίτηση του ανθρώπου στις παρυφές του 21^{ου} αιώνα να είναι σε θέση να κατανοεί το νόημα μιας φράσης της γλώσσας (Κωβαίος, 1996).

Στο παρόν άρθρο έγινε προσπάθεια να αναδειχθεί ο Wittgenstein ως σημαντικός πρόδρομος των σύγχρονων αντιλήψεων στον χώρο της διδακτικής, καθώς ήταν από τους πρώτους που κατανόησαν τη γλώσσα ως μια ανθρώπινη πρακτική. Ο φιλόσοφος, κατανοώντας τον χαρακτήρα του νοήματος ως εγγενώς κοινωνικού –δηλαδή το γεγονός ότι βρίσκεται σε αρμονία με το έργο του Vygotsky–, επιχείρησε να περιγράψει –όχι να αναθεωρήσει– τα μαθηματικά με όρους χρήσης στο πλαίσιο κοινοτικών πρακτικών που συνδέονται με μορφές ζωής.

Η αναφορά στις αστάθμητες μαρτυρίες και την ωφελιμότητα των φιλοσοφικών σκέψεων του στοχαστή έγινε με στόχο τη συνειδητοποίηση της ανάγκης να διατηρηθεί ακέραιο ένα μη επιστημονικό είδος κατανόησης, το είδος της κατανόησης που χαρακτηρίζει τις τέχνες. Αυτό το είδος κατανόησης ή διαίσθησης λειτουργεί σε καθημερινή βάση στην επικοινωνία μας με τους άλλους και αναπόφευκτα κάνει την εμφάνισή του και εντός της σχολικής τάξης.

Βέβαια, υπάρχουν ευρέως αποκλίνουσες ερμηνείες της θεωρίας και της σκέψης του. Οι «λογοκράτες»¹² διαφώνησαν με τον φιλόσοφο πάνω στη φιλοσοφία της γλώσσας. Κατά την άποψή τους η γλώσσα έχει μία και μοναδική λογική δομή. Η μεγάλη ποικιλία, ωστόσο, των γλωσσικών παιχνιδιών αποδεικνύει ότι η θέση αυτή ήταν εσφαλμένη. Ο Wittgenstein, χρησιμοποιώντας τον όρο «παιχνίδι», δεν υπονοεί ότι οι διαφορετικές γλωσσικές δραστηριότητες της αναφοράς, της περιγραφής, της ερώτησης κ.ά. είναι επιτόλαιες ή ασήμαντες. Μάλλον το αντίθετο. Ο όρος «γλωσσικά παιχνίδια» λαμβάνει ευρύτερο νόημα και σημαίνει οποιαδήποτε από τις πολλές και ποικίλες δραστηριότητες της χρήσης της γλώσσας με τις οποίες ασχολούμαστε: η έκφραση «γλωσσικό παιχνίδι» έχει σκοπό να τονίσει ότι το να μιλάμε μια γλώσσα αποτελεί μέρος μιας δραστηριότητας ή μιας μορφής ζωής¹³.

¹² http://en.wikipedia.org/wiki/Wittgenstein's_Poker

¹³ Η μορφή ζωής συνέχει και νοηματοδοτεί όλο το πλέγμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων.

Ο φίλος και συνεργάτης του Wittgenstein, Georg Wright¹⁴ αναφέρει για τον φιλόσοφο: «Είχε την άποψη[...] ότι οι ιδέες του έχουν γενικώς παρεξηγηθεί και διαστρεβλωθεί, ακόμη και από εκείνους που δηλώνουν μαθητές του. Αμφέβαλλε ότι θα κατανοηθεί καλύτερα στο μέλλον. Είχε πει κάποτε ότι ένιωθε σαν να έγραφε για ανθρώπους που σκέφτονται διαφορετικά, που αναπνέουν διαφορετικό αέρα από ό, τι οι σημερινοί άνθρωποι» (Nagasawa, 2014).

Αναφορές

- Davidson, D. (1979). Truth and Meaning. *Synthese*, 17(1), 304-323.
- Edmonds, D., & Eidinow, J. (2004). *Η οργή του Βιτγκενστάιν: η ιστορία μιας δεκαπεντάλεπτης αντιπαράθεσης μεταξύ δύο σπουδαιών φιλοσόφων*. Αθήνα: Πατάκης.
- Fisch, M. H. (1981). *Charles S. Peirce*, in: Sebeok, *The Play of Musement*. Retrieved 12 July 2012, from <http://www.peirce.org>
- Grayling, A. (2001). *Wittgenstein: a Very short Introduction*. (Μτφρ. Γ. Παπαϊωάννου). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Harris, R. (1988). *Language, Saussure and Wittgenstein. How to play games with words*. London: Routledge.
- Hintikka, J. (1996). *The principles of mathematics revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoche, H., & Strube, W. (1985). *Analytische Philosophie*. Freiburg/München: Karl Alber.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: the Embodied Mind and its Challenges to Western Thought*. New York: Basic Books.
- Nagasawa, Y. (2014). *Georg Hendrik von Wright*. Ανακτήθηκε 12 Ιουλίου 2012, από https://philosophynow.org/issues/31/Georg_Hendrik_von_Wright
- Saeed, J.I. (1997). *Semantics*. Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Savickey, B. (1999). *Wittgenstein's Art of Investigation*. London: Routledge.
- Sowa, J.F. (1984a). *Conceptual Structures: Information Processing in Mind and Machine, Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Co.*
- Sowa, J.F. (1984b). *Concepts in the Lexicon*, 14 Μαρτίου 2014. Ανακτήθηκε από <http://www.jfsowa.com/ontology/lexicon.htm>
- Wikipedia, (2013). *Wittgenstein's Poker*. Ανακτήθηκε 12 Ιουλίου 2014 από http://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Wittgenstein
- Wittgenstein, L. (1977). *Φιλοσοφικές έρευνες*. (Επιμ. Ν. Γιανναδάκης, Μτφρ. Π. Χριστοδουλίδης). Αθήνα: Παπαζήση.
- Wittgenstein, L. (1984). *Το μπλε και το καφέ βιβλίο*. Αθηναϊκή φιλοσοφική βιβλιοθήκη, (Μτφρ. Κ.Κωβαίος). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wittgenstein, L. (1986). *Πολιτισμός και αξίες*. Αθηναϊκή φιλοσοφική βιβλιοθήκη. (Μτφρ. Μ. Δραγώνα - Μονάχου, Κ. Κωβαίος). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wittgenstein, L. (1992). *Αφορισμοί και εξομολογήσεις*. (Μτφρ. Κ. Κωβαίος). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wittgenstein, L. (2006). *Παρατηρήσεις για τη θεμελίωση των μαθηματικών*, (Εισαγ, Σημ., Μτφρ. Κ. Κωβαίος). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βέικος, Θ. (1990). *Αναλυτική φιλοσοφία*. Αθήνα: Σμίλη.
- Βουδούρης, Κ. (1977). *Αναλυτική Φιλοσοφία*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

¹⁴Ο Georg Henrik von Wright είναι Φιλανδός λογικός και φιλόσοφος. Διαδέχθηκε τον Wittgenstein στο Cambridge, ενώ διετέλεσε πρόεδρος της Ακαδημίας της Φινλανδίας. Είναι εκπρόσωπος της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Καλοσπύρος, Ν. (2007). *Η ανάταξη της ερώτησης στο μάθημα των κλασικών γλωσσών*. Αθήνα: Παπαδήμας.

Κωβαίος, Κ. (1996). *Όλα κυοφορούνται μες στη γλώσσα. Δοκιμές στη φιλοσοφία του Wittgenstein*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.